

O'ZBEK TILI BOG'LOVCHILARNING PRAGMATIK MA'NO TAHLILI

Usmonov Aslam Qarshiboyevich

*A. Qodiriy nomidagi Jizzax davlat**pedagogika instituti o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD).*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bog'lovchilarning pragmatik ma'nosi tinish belgilarining vazifalari asosida o'rganilgan. Bog'lovchilarning nutq vaziyatida lokutiv, illokutiv, perlokutiv aktlarni yuzaga keltirishi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *bog'lovchi, pragmatika, uslub, bo'lak, ma'no, munosabat, nutq, vergul.*

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется прагматическое значение союзов, основанных на функциях пунктуации. Было обнаружено, что союзы производят в речи локитивные, иллокутивные и перлоговорящие действия.

Ключевые слова: связующее, прагматика, стиль, часть, значение, отношение, речь, запятая.

RESUMES

This article explores the pragmatic meaning of conjunctions based on punctuation functions. It has been found that conjunctions produce locutive, illocutive, and perlocutive acts in speech.

Key words: connective, pragmatics, style, part, meaning, attitude, speech, comma.

Zamonaviy tilshunoslikda "Pragmalingvistika" mustahkam o'rin egallayotgan tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g'oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko'rdi. XX asr davrda empirizm, fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g'oyalarni o'zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo'nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo'nalishlardan biri, albatta, pragmalingvistikadir.[1:10-b.]

Til vositalarining pragmalingvistik tabiatini tahlil qilish tilshunoslikning e'tiborga molik masalalaridan biridir. Shu boisdan keyingi yillar o'zbek tilshunosligida lingvopragmatik tahlil asosidagi bir qator tadqiqotlar[2:130-b.] maydonga keldi. Sh.Safarov "Pragmalingvistika" asarida "Pragmatika nisbatan yangi soha hisoblanib, unda tilning undan foydalanuvchilariga bo'lgan munosabati o'rganiladi. Muloqot jarayonida so'zlovchi o'z fikrini bayon qilishda uning oldida ma'lum maqsad turadi. Bu maqsad so'zlovchini tenglovchi tushunish, anglashidan iboratdir. Lison qanchlik ijtimoiy, so'zlovchi va

tenglovchi uchun umumiy, majburiy bo'lsa, nutq ham ular uchun shunchalik umumiy, majburiy va ijtimoiydir”, -deb takidlaydi.

Axborot almashinuvi jarayonida hech bo'lmaganda ikki kishi ishtirokchi bo'lishi zarur. Bir ishtirokchining muloqot harakati, albatta, javob harakatini talab qiladi: savol javobsiz qolmaydi, iltimos, rozilik, inkor, tahdid, fikrga munosabatni talab etadi. Nutqiy muloqot jarayonida yuzaga keladigan shaxslararo munosabat obyektiv bo'lmaydi, chunki subyekt va obyekt o'zaro bog'liq bo'lib ularni ayri holda qo'llab bo'lmaydi. Quyidagi matnga e'tibor qarataylik: — Oллоh shohid, yurt saodati yo'lidagi xizmatlaringiz afg'onlarni baxt yo'liga olib chiqg'ay. — Shunday deng... U holda yoshlaringiz nimani istaydi? — Yoshlarmi? — Tarzi ko'zini amirdan uzib, soqolini siladi. — To'g'risini ayting, qahrimdan cho'chimang. Menga haq gap lozim. — Yoshlar Afg'onistonni mustaqil ko'rishni istaydilar. Qulay fursat o'tib ketyapti, davlatpanoh. — Fursat hali kelgani yo'q. — Fursat almon vakolasi bilan birga kelgan edi. — Shundaymi?.. Fursatni boy berganinga nima sabab ekan? Qo'rqdimmi? — Yo'q, ulug' amirim, sababi boshqa: yiliga oladiganingiz ikki million to'rt yuz ming rupiy va muhoribadan so'ng berilguchi ellik million rupiy... Amir xona to'ridagi kursi tomon ko'z tashladi. Tarzi aytgan mustaqillikni va ellik millionni talab qilib yozilgan maktub o'sha yerda turibdi. Keltirilgan parchada nutqiy muloqot jarayonida yuzaga kelgan shaxslararo munosabat faqat leksik birliklar bilan yuzaga chiqmayapti. Shaxslararo munosabatning yuzaga chiqishida pragmatikaning o'rganish obyekti bo'lgan birliklarning ham “ulushi” bor. Ya'ni til birliklarining faqat nutqiy muloqot vaqtidagina yuzaga keladigan elementar (Nutqiy akt - lingvistik akt, so'zlovchi nazarda tutgan har qanday elementar ma'no[3:167-b.]) ma'nolari ham ifadalanmoqda. Ma'lumki, bog'lovchilar gapda qo'shma gaplar tarkibidagi ayrim sodda gaplarni, uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'lashga, sintaktik-semantik jihatdan munosabatga kiritishga xizmat qiladi. Ularning nutq jarayonida o'rinli, maqsadga muvofiq holda qo'llanishi vujudga kelishi mumkin bo'lgan uslubiy g'alizlikning oldini oladi. Ularning nutqdagi qo'llanishi esa pragmatik (hosila) ma'nolarning vujudga kelishi bilan bog'liq. Bu o'rinda tinish belgilarining ham alohida o'rni bor. Tinish belgilari yozma nutqdagi fikrning ma'no-mazmuniga aniqlik kiritadi. Tinish belgilarining o'rinli qullanmasligi ma'lum bir sintaktik qurilmani ham mazmun, ham tuzilishii jihatidan o'zgarib ketishiga olib keladi. Masalan, Afandi podshoga qarab: Siz ahmoq odam emassiz, — dedi (latifa) gapida ahmoq so'zidan keyin pauza berilib (tire yoki vergul qo'yilib) o'qilsa, gap podshoning aqlliligi haqida emas, balki uning ham axmoq, ham yomon odamligi haqida boradi. Qir-adirda lola gullar ochilgan. (U.) Gapida lola so'zidan keyin vergul qo'yilmasa, faqat lolalar ochilganligi; vergul

yoki va bog'lovchisi qo'yilsa, loladan tashqari boshqa gullar ham ochilganligi anglashiladi. Qir-adirda lola, gullar ochilgan yoki Qir-adirda lola va gullar ochilgan tarzida.

Muloqot doirasida yuzaga keladigan munosabatlar turli-tuman bo'lib, ma'lum axborot mazmuniga ega bo'ladi. Nazariy adabiyotlarda to'g'ri takidlanganidek, "Ma'zmun yoki fikr bayon qilishning har qanday usuli bu turlicha kontekstdir, shuningdek, verbal yoki novebal vositalar orqali fikr ifodalash usuli tushunchasi ostida ham kontekst ma'nosi anglashiladi." [4: c.91]

Pragmatika tilshunoslikning nazariy va amaliy tarmoqlaridan biri sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat ta'siri bilan namoyon bo'luvchi kommunikativ niyat bilan bog'liq tushunchalarni o'rganadi. Pragmatika nutqiy aktning bevosita matn bilan munosabatini o'rganadi. Nutqiy akt bilan matn o'rtasidagi o'zaro xilma-xil munosabat pragmatikaning asosiy o'rganish obyekti sanaladi. [5:55-bet] Masalan: Asror ukam SamDUda o'qiydi. Gapini tinglovchi tomonida tinish belgilari va bog'lovchilarning ifodalanishi yoki ifodalanmasligi orqali quyidagi nutqiy aktik ma'nolar ifodalanishi mumkin. 1. Asror, ukam SamDUda o'qiydi. Asror va ukam so'zlarining orasiga vervul qo'yilishi orqali shu so'z qo'shimasini ega va ajratilgan bo'lak, undalma va ega, uyushiq ega shakldagi ma'nolar ifodalanadi. 2. Asror ukam SamDUda o'qiydi – shaklida vergulsiz ifodalanishida esa ega va izohlovchilik ma'nolar anglashiladi. Lekin maskur so'z qo'shilmasi tarkibiga bog'lovchini qo'llasak, (3. Asror va ukam SamDUda o'qiydi) faqat uyushiq ega ma'nosini ifodalaydi.

Har qanday til birligi, jumladan yordamchi so'zlar tarkibiga kiruvchi bog'lovchilar ham tinish belgilari ham nutq jarayonida pragmatik, hosila ma'no kasb etadi. Aslida bog'lovchilar qo'shma gap tarkibidagi ayrim sodda gaplarni hamda uyushiq bo'lakli murakkab sodda gaplar orasidagi turli xil munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanuvchi yordamchi so'zlardir. [7:424] Matn talabi bilan ular xilma-xil pragmatik, hosila ma'nolar ham kasb etishi mumkin. Masalan:

Ertakda laylak va chol haqida so'z boradi. Gapda laylak va chol va bog'lovchisi yordamida teng bog'langan so'z qo'shilmasidir. Bu qo'shilmada va bog'lovchisining tenglovchiga ma'lum bo'lgan nutqiy aktik ma'nosi birgalik, tenglik hisoblanadi. Bu qo'shilma (laylak va chol) tarkibidagi birliklarning birini aniqlovchi bilan kengaytirib ko'ramiz. Masalan: Ertakda laylak va uni ovlagan chol haqida so'z boradi. So'zlovchinig nutqni bunday shaklda ifoda etishi tinglovchining va bog'lovchisini yuqorida anglashilgan birgalik, tenglik aktik ma'noni yuqolishiga olib kelishi mumkin. Endi tinglovchi nutqiy aktik mazmuni laylak va chol (laylak bilan chol) shaklida emas, balki laylakni

oylagan chol shaklida anglaydi. Va bog'lovchisining pragmatik ma'nosi yuzaga kelishida faqat nutqiy jarayon bilan emas, balki so'zlovchining niyati, nutq elementlaridan tinglovchining xabardorligi ham muhim ahamiyatga ega.

Sh. Bobojonov nutqiy ma'noning yuzaga kelishi haqida quyidagi fikirlarni bildiradi: "Nutqiy ma'no muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va so'zlovchining kommunikativ niyatiga mos ravishda ma'lum bir nutq jarayonidagina yuzaga keltiriladi." [8:26-b.] Tilshunos bu o'rinda leksik nutqiy ma'no (sememani nutqiy voqeylanishi) haqida so'z yuritgan bo'lsada, bizningcha, bu kabi holatlar barcha nutq birliklariga (shu jumladan pragmatik birliklarga ham) birdek tigishlidir.

Demak, pragmatik ma'no talqinida lison va nutqni izchil farqlash talabi har bir so'zga xos barqaror lisoniy va o'tkinchi nutqiy jihatlarni ajratishni taqozo qiladi. Nutqiy hodisalar cheksizlik va rang-baranglik tabiatiga ega bo'lganligi bois leksikografik talqinlarning obyekti bo'la olmaydi.

Nutq jarayoni, insonning nutqiy faoliyati uning rang-barang (chunonchi: ruhiy, fiziologik, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy va h.k.) ijtimoiy va tabiiy faoliyati bo'lganligi sababli, pragmatikada nutqiy faoliyat insoniy faoliyatning qolgan o'nlab qirralari bilan bog'liqlikda o'rganiladi. Shuning uchun struktur (sistem) tilshunoslik til tizimini, til sistemasini o'rgansa, pragmatika diskurs (muloqot, o'zaro-fikr almashuv, kommunikatsiya, aloqa-aralashuv, so'zlashuv) tizimini o'rganadi. Oddiy qilib aytganda, nutqiy muloqotni yaxlit bir tizim sifatida - bu jarayonning barcha lisoniy va nolisoniy omillar bilan uzviy bog'liqlikda, hamkorlikda o'rganuvchi fandır. Shuning o'zi pragmatika nutq va axloqiy, insoniy hatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan o'nlab fanlarning kesishish nuqtasida turishidan darak bermoqda. [9:39-b.]

Xulosa qilib aytganda, bog'lovchilar hamda tinish belgilarining pragmatik ma'no xilma-xilligini so'zlovchi va tinglovchining tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud bo'lgandagina amalga oshishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. –Б.10.
2. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матнинг прагматик талқини: Филолог. фан. д-ридас-си. Тошкент. 2001 йил., Махсумова С. Эркин Воҳидов асарлари лингвопрагматикаси. Тошкент. 2015-йил, 130-б. ва б.
3. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистика асослари.- Тошкент: Академнашр, 2013. -176 б.
4. Мыркин И. Я. Текст подтекст и контекст –М.: 1976. №2 с.91

5. Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон, 55-бет.
6. Ғулломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 256 б.
7. Шоабдурахманов Ш. ва бош. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм. – Т.: Ўқитувчи, 1980, 424-бет.
8. Қаранг: Бобожонов Ш. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изоҳди лугатдаш талқини: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. - Самақанд, 2004. – 26 б.
9. Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. - Самарқанд, СамДЧТИ нашри, 2007. -39 бет.
10. Usmonov, A. (2020). Punktatsiya (Tinish belgilari) o`qitish metodikasi. Архив Научных Публикаций JSPI, 1(65). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4015
11. Usmonov, A. (2020). Bog'lovchilarning funksional-stlistik xususiyatlari. Архив Научных Публикаций JSPI, 1(54). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4670